

ERKEN DÖNEM KİLİSE MİMARİSİ VE DİNSEL DRAMIN İLK

ÖRNEKLERİNDE MEKAN* Seyda Hilal ERBİLGİN**

Öz

Bu makale, 5. yüzyıla tarihlenen, Ravenna ve İstanbul'da bulunan iki bazilikal planlı yapı ve kilise dramının kökenini oluşturan "Mass" ayinlerinin ortaya çıkması ve gelişimi ile ilgilidir. Seçilen dini mimari örnekler, liturjinin biçimlendirdiği ayinlerin yapıldığı mekanlardır. Giriş bölümünde; o dönemde yaşanan siyasi, toplumsal olaylar anlatılmış ve sanat eserlerinden örnekler verilmiş, ikinci bölümde; kiliseler tanıtılarak mimari unsurları incelenmiştir. Üçüncü bölümde; "Mass" ayinleri ve sonrasında ortaya çıkan kilise dramı ile ilgili bilgi verilmiş, ek metinlerle birlikte tiyatro oyunlarına dönüşme süreci anlatılmıştır. Son bölümde ise; dini mimari örnekleriyle birlikte, eşzamanlı olarak dinsel dramların erken örneklerden başlayarak gösterdiği değişim anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erken dönem, kilise, mimari, dinsel dram, Mass, mekan

EARLY PERIOD CHURCH ARCHITECTURE AND SPACE AT FIRST RELIGIOUS DRAMA'S EXAMPLES

Abstract

This article, dated from the 5th century, is about the roots of the church drama of the "Mass" rituals of the basilical planned structures at Ravenna and İstanbul. The selected religious architectural examples are the spaces where the rituals had been held of which had formed by liturgy. In the entrance section, political and communal events that had happened at that period had been explained and the examples of art works had been given. At the second section, churches had been introduced and the architectural components had been studied. At the third section, information about the church drama that had appeared after the "Mass" rituals had been given and it had been explained with supplementary texts how it had been converted into a theater play. At the last section, changes starting from the early periods had been explained with religious architectural examples and religious dramas.

Keywords: Early period, church, architectural, religious drama, Mass, space

---

* Bu makale 2010 yılında Sanat Tarihi Bölümü'nde tamamlanan "Theodosios Hanedanı'nda Kadın Banilerin Etkinlikleri " adlı yüksek lisans tezimizin bir bölümüdür.

** Hacettepe Üniversitesi Seçmeli Dersler Birimi ve Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuarı, Tiyatro Anasanat Dalı, Öğretim Görevlisi, e-posta: seyda@erbilgin.com

1. GİRİŞ

4- 6. yüzyıllar, bilimsel yayınlarda Geç Antik Dönem veya Erken Bizans Dönemi olarak adlandırılır. I.Theodosios (379- 395) Roma İmparatorluğu'nun doğu yarısını on yedi yaşındaki oğlu Arkadios'a (395- 408), batı yarısını ise on yaşındaki Honorius'a (393- 423) bırakarak 395'de öldüğünde, bölünme başlamış, Batı Roma'nın 476'da resmen son bulmasına kadar Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılarak yönetilmiştir (Grant, 1977, s.17).

Bu dönemde yaşanan, Vizigotların göçü, Hunların saldırıları, hem Doğu'yu, hem de Batı'yı etkilemiştir. 6. yüzyılın başında ise, Doğu ve Batı, Pers tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Doğu için, Iustinianos dönemine kadar (527- 541) askeri ve siyasi açıdan karışık bir dönem olmuştur (Sarris, 2002, s. 38-42).

4. yüzyıl ortalarından, 6. Yüzyılın ortalarına kadar, siyasal, toplumsal ve dini gelişimlerle birlikte, klasik sanat giderek değişim göstermiştir. (Mathews, 1998, s.9). Bu dönemde Doğu ve Batı İmparatorluklarının sanatı dini nitelik taşımaktadır (Grant, 1977, s.97). Hıristiyanlar dini törenlerini yapabilecekleri, törenden sonra ritüellerini gerçekleştirebilecekleri, vaftiz olabilecekleri mekanlara ihtiyaç duymuşlardır (Koch, 2007, s.18). Bu dönemde en yaygın plan tipleri: Bazilikalılar, serbest haç planlı yapılar, anıt mezarlar ve vaftizhanelerdir (Krautheimer, 1979, s.99)¹.

Erken Hıristiyanlık döneminde, bazilika kilise işlevini kazanmıştır. Helenistik bazilikalarda, genelde ahşap örtü sistemi kullanılmıştır (İstanbul'daki Studios Kilisesi, Ravenna'daki San Giovanni Evangelista Kilisesi). Bilinen en erken tarihli kubbeli bazilika, İstanbul'da, Pulkheria'nın yaptırdığı Polyeuktos Kilisesi'dir (Koch, 2007, s. 45). Haç planlı kiliseler de bu dönemde sıkça karşımıza çıkmaktadır. İstanbul'daki Kutsal Havariler Kilisesi (4.yüzyıl) en öncü örnektir (Mango, 2006, s. 68). Galla Placidia Anıt Mezarı iç bezemeleriyle haç planlı yapı örneklerinden biridir. Bunun yanında, dairesel planlı, Kudüs Kutsal Mezar Kilisesi merkezi planlı yapılara örnek gösterilebilir. Ravenna'daki Ortodokslar Vaftizhanesi merkezi planlı, sekizgen ve kubbelidir (Grant, 1977, s.102).

¹ Tarihlenebilen ilk bazilika, I. Konstantinos'un Roma Piskoposu için 313 yılında yaptırdığı San Giovanni in Laterano Kilisesi'dir (Koch, 2007, s.41).

Kiliselerde altarnın² konumu, din adamlarının oturdukları yerler, kiliselerin girişleri, nefleri³ ayıran sütunların konumu, bazilikalardaki transeptler⁴, ritüellere göre belirlenmektedir

(Krautheimer, 1979, s.100). Liturji⁵, Erken Hıristiyan mimarisinin şekillenmesinde, plan tiplerinin seçiminde, el işçiliğinin belirlenmesinde etkili olmuştur (Mathews, 1977, s.4).

Batı Roma'nın 5. yüzyılda son bulmasının ardından din dışı tiyatro desteklenmemekle birlikte, kiliselerde söylenen ve karşılıklı iki koro veya koronun karşısında “cantor (şarkıcı)” ile karşılıklı söylenen ilahiler önem kazanmıştır.

Dinsel dramın ilk örneklerini oluşturan “Mass” ayinleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. 10. yüzyılda, bu ilahilere eklemeler yapılarak, “Quem Quaeritis” denilen sözlü ve müzikli “trope”lar⁶ meydana gelmiştir (Şahinbaş,1950, s. 8, 11).

2. BAZİLİKAL PLANLI YAPI ÖRNEKLERİ

2.1. San Giovanni Evangelista Kilisesi

Yeri : İtalya, Ravenna’da, S. Apollinare Nuovo Kilisesi’nin yaklaşık 200 m. kuzeydoğusunda ve Arianlar Vaftizhanesinin yaklaşık 200 m. güneydoğusunda yer almaktadır.

Tarihçe: Galla Placidia, Aziz Yuhanna anısına, 424- 434 yılları arasında, Ravenna’da, San Giovanni Evangelista Kilisesi’ni yaptırmıştır (Krautheimer,1979,s.193)⁷.

Ravenna’daki şehir duvarlarının 150 m. doğusunda yer almaktadır. Kilisenin güneyine,

² Kiliselerde, temponun arkasında, apsisin önünde bulunan, ayin sırasında kalıs, paten, haç gibi kilise eşyalarının konulduğu kutsal masa (Taft ve Bouras, 1991, s.71).

³ Kiliselerde, apside dik, koridor şeklinde, halka ayrılmış ana mekan (Murray, P. ve Murray, L., 2014, s.393).

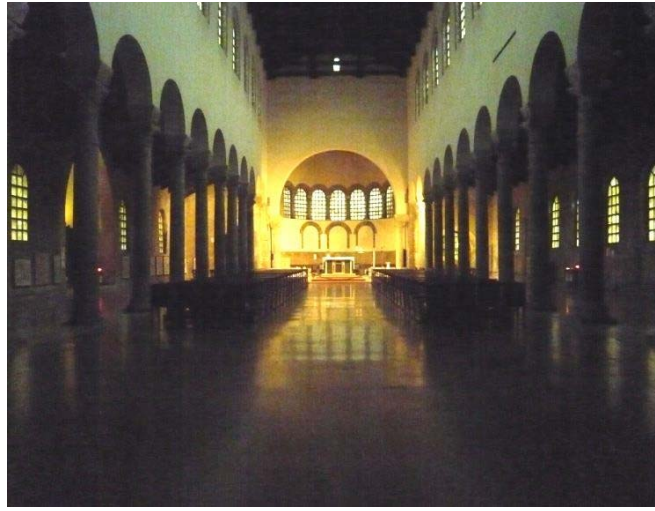
⁴ Kiliselerde bemaya yakın, ana mekana dik, koro için ayrılan bölüm ve ana mekan arasında kalan alan (Murray, P. ve Murray, L., 2014, s. 615).

⁵ Ayin, ibadet”, Yeni Ahit temel alınarak oluşturulan kilise anmalarıdır. Kilisede yapılan ibadetler; kurban verme, Ökaristi, vaftiz gibi ayinlerdir. Ayin yapılırken sembolik anlam taşıyan hareketler, nesnelere ve işaretlerin tümü liturjiyi oluşturmaktadır. Kilise, vaftizhane, skeuphlakion gibi yapılar; ikona, altar, vaftiz teknesi gibi kilise eşyaları; ekmek, şarap, su, yağ, mum, tütsü gibi nesnelere; yağlama, kutsama, haç çıkarmak, yıkama, elle takdis etme, dokunma, öpme, giyinme- soyunma, yeme, tören alayı ile yürüme, yalvarış, diz çökme gibi eylemler liturjinin parçasıdır (Taft, 1991, s.1240- 41).

⁶ *Antiphonarium* (karşılıklı ilahiler derlemesi) içinde yer alan ilahilere yapılan sözlü ve makamlı eklemeler (Tuncay, 2014, s. 46).

⁷ Kilise J. C. Smith’e göre 426-30 yılları arasında yapılmıştır (Smith, 1990, s. 86).

yanına Galla Placidia Sarayı inşa edilmiştir. Kilise, kütüphane ve elyazmalarının yazılması için (scriptorium) yapılmıştır⁸. Bazilika, 7. yüzyılda, Başpiskopos Marinianus (598- 606) tarafından, narteks⁹, naosa¹⁰ eklenerek büyütülmüştür. Yapının içi de değiştirilmiştir. Bu kilise kütüphanesi, 5. yüzyıldan kalan tek örnektir. Apsisin iki yanında simetrik olarak yapılmış okuma odaları ve elyazmalarını depolamak için çok sayıda dikdörtgen nişler bulunmaktadır. Kilise, üç nefli bazilikal planlı olup, günümüzde ibadete açıktır. Kitabeden de anladığımıza göre, kraliyet ailesinin üç ferdinin, karaya salimen ayak basmaları ardından yapılmıştır (Brubaker, 1997, s. 54).

Resim 1. San Giovanni Evangelista Kilisesi Naos Batıdan Apsise Bakış (Erbilgin Arşivi, 2009)

Bazilikanın, orta nefini yan neflerden ayıran sütunlar, 7. yüzyılda tekrar yapılmıştır. Kare şeklindeki çan kulesi, 42 m. olup, 10. yüzyıla aittir. Çanlar, Marzia ve Dolorosa Kilisesi'nin kurucusu Roberto Sassone tarafından yaptırılmıştır.

1213'de zemin tekrar yükseltilmiş, 1524'de güney köşe odası yeniden yapılmıştır. Güney odanın kuzey duvarına merdivenle çıkılan ikinci kat eklenmiştir. 1568'de din adamlarının bölümü yenilenmiş, 1560 ve 1765'de zemin tekrar yükseltilmiştir. 1919'dan 1925'e kadar kiliseyi orijinal erken hıristiyan mimarisine dönüştürmek için yoğun restorasyon çalışmaları yapılmıştır. 1944'deki bombalamadan sonra ise büyük bir kısmı son halini alacak şekilde yapılmıştır. Dış duvar ve pencereleri, sütunlar ve yerin 2.25m.

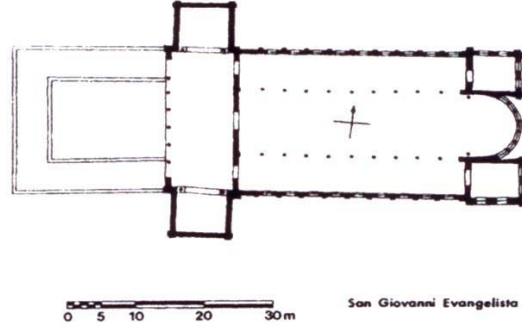
⁸ "Scriptorium", manastırlarda, elyazmalarının yazıldığı ya da kopyalandığı oda anlamına gelmektedir (Murray, P. ve Murray, L., 2014, s.552).

⁹ Kiliselerde ana mekana açılan giriş bölümü (Murray, P. ve Murray, L., 2014, s.391).

¹⁰ Kiliselerde, halkın ibadetine ayrılan mekan (Murray, P. ve Murray, L., 2014, s.391).

altındaki bölüm, günümüze, 5. yüzyıldan kalan bölümlerdir. Orijinal bazilikanın nefleri, şimdikine nazaran daha kısa fakat, kemerleri daha geniş aralıktır. Bu dönemde koridorlar, geniş pencerelerle ışıklandırılmaktadır (Krautheimer, 1979, s.195).

Plan:

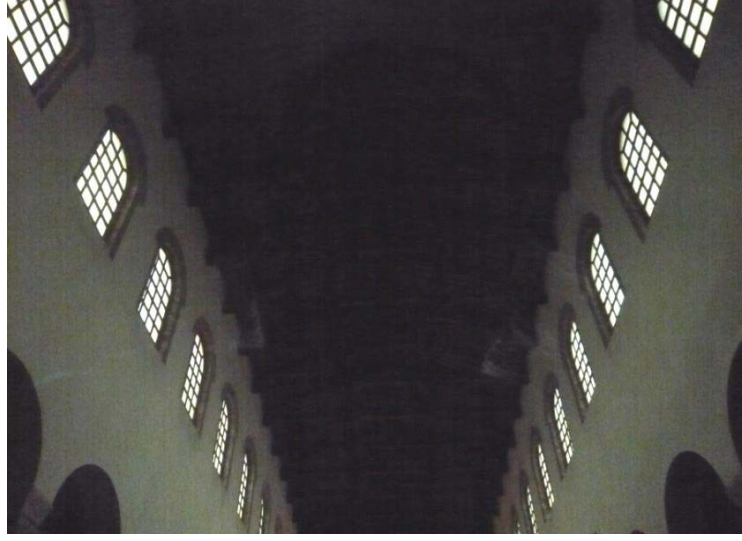
Plan 1. San Giovanni Evangelista Kilisesi Planları (Smith, 1990, s.184)

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, ortada dikdörtgen planlı naos, doğusunda, eksende iç ve dıştan yarı yuvarlak planlı apsis, apsisin iki yanında kare planlı, eş boyutlarda iki mekan; naosun batısında kuzey-güney ekseninde dikdörtgen planlı narteks ve narteksin kuzey ve güneyindeki yapı bedeninden dışa taşkın yaklaşık kare planlı iki mekandan oluşmaktadır.

Resim 2. Kilise Apsisi ve Altar, Naosdan Görünüm (Erbilgin Arşivi, 2009)

Narteksin batısında, çevre duvarı yapıyla eş genişlikte, içte revaklı bir atrium¹¹ bulunmaktadır.

Resim 3. Naosdan Kilisenin Örtü Sisteminin Görünümü (Erbilgin Arşivi, 2009)

Doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlı naos, dokuzardan iki sıra destekle, üç nef ayrılmıştır. Orta nef, yan neflerin, yaklaşık iki kat genişliğindedir. Nefleri ayıran sütunlar, yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Yan neflerden daha yüksek orta nef, düz duvarlarla örtülüdür. Orta nefin üst seviyesinde, yuvarlak kemerli, karşılıklı simetrik pencereler yer almaktadır. Yan neflerin duvarlarında, benzer şekil ve büyüklükte pencereler bulunmaktadır. Naosun batı duvarında, neflerin eksenlerinde birer kapı nartekse açılmaktadır. Yan neflerin doğusundaki birer kapı, apsisin iki yanındaki kare planlı mekanlarla bağlantıyı sağlamaktadır. Apsisin üst seviyesinde, yuvarlak kemerli bir sıra pencere yer almaktadır. Apsisin iki yanında, eş büyüklükte birer mekan bulunmaktadır; mekanlar, beden duvarlarındaki ikişer pencere ile dışa açılmaktadır¹².

Düz tavanla örtülü narteks, doğuda üç kapı ile naosa, batıda altı destek yedi açıklıkla atriuma bağlanmaktadır. Kuzey ve güneyindeki mekanlar yaklaşık eş boyutlara sahiptir. Yaklaşık kare planlı atriumun batı duvarı ekseninde bir kapı yer almaktadır.

¹¹ Kiliselerde, etrafı genellikle duvar veya kemer dizisi ile çevrelenen geniş avlu (Murray, P. ve Murray, L., 2014, s.39).

¹² Erken Hıristiyan mimarisinde apsisin iki yanında yer alan odaların (prothesis ve diaconicon) ikisi birlikte “psthaphorium” olarak adlandırılır. Psthaphorium liturjik objelerin saklandığı bu mekanlara verilen genel addir ((Murray, P. ve Murray, L., 2014, s.435).

Malzeme/ Teknik: Yapı malzemesinin, İkinci Dünya Savaşı'ndaki bombalamadan sonraki fotoğraflarından, tuğla olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 4. San Giovanni Evangelista Kilisesi, 1944'te Bombalamadan Sonraki Görünüm (Kilisede İç Mekanda Sergilenen Fotoğraf) (Erbilgin Arşivi, 2009)

2.2. Chalkoprateia Kilisesi

Yeri: Aya Sofya Kilisesi'nin yaklaşık 150 m. kuzeybatısındadır.

Tarihçe: Yapımına II. Theodosios zamanında, kardeşi Pulkheria tarafından başlanmıştır; ilk yapı 476'daki büyük yangın dolayısıyla yıkılmış ve I. Leon'un eşi Verina (öl. 484) tarafından yenilenmiştir. Tuğlalarla örülmüş duvarları, çok köşeli apsisi ve batıdaki narteks ve atriumuyla bu üç kısımlı *Emporenbasilika* (galerili bazilika)'nın asıl önemi Meryem'in muhafaza edilmek üzere buraya ne zaman bırakıldığı bilinmeyen kemerinden kaynaklanmaktadır.

Aya İrini ve Aya Sofya yapılırken patrikhane kilisesi olarak işlev görmüştür. Büyük olasılıkla

6. yüzyıl ortasındaki depremden zarar görmüş ve II. Iustinianos (565-578) tarafından onarılmıştır.

İmparator I. Basileos (867- 886) kilisede onarım ve değişiklikler yapmış ve bu sayede yapı her iki taraftan daha iyi bir ışıklandırmaya sahip olmuştur.

Kilise, Latin döneminde Frenkler tarafından kullanılmıştır. Bu dönemde Frenkler bu mülk sayesinde zenginleşmişler ve kilisenin rölikleri 13.-14. yüzyıllarda Orta Avrupa'da çıkmaya başlamıştır. 13. yüzyılın sonu, 14. yüzyılın başına doğru kilise büyük olasılıkla onarımdan geçmiştir. 14.-15. yüzyılın Rus hacıları Meryem Kilise'sine değinmeyip, sadece onunla bağlantıda olan Khristos Kilisesi'nden bahsetmişlerdir. Ancak kilisenin 15. yüzyılın başında hala ayakta duruyor olması gerekmektedir.

Bu arada oldukça harap olan kilise, Arpa Emni Lala Hayrettin Paşa tarafından camiye çevrilmiş ve apsis ile kuzey dış duvarın bölümleri kısmen değiştirilerek yapıya dahil edilmiştir.

Cami 1755 yılındaki yangından sonra, Vezir Mehmed Said Paşa'nın emriyle onarılmıştır. Yapı 1785 yılındaki ikinci yangın ve büyük olasılıkla 1808 ve 1826'da yeniçeri ayaklanmaları sırasında çıkan yangınlar sonucu büyük zarar görmüştür.

1814 yılında, Baş Çuhadar Seyyid Ömer Ağa, caminin yanına bir çeşme yaptırmıştır.

1912'deki kazılarda, Bizans yapılarına ait parçalar yanında, sütunlar ve narteksin tavan kirişleri ile başka yapı öğeleri gibi kubbeye ait parçalar da bulunmuştur. 1963-1965'de kilise ve yanındaki yapıda N. Fıratlı ve W. Kleiss tarafından kazılar yapılmıştır (Müller-Wiener, s. 2007, s. 76- 77).

Resim 5. Chalkoprateia Kilisesi Kuzeydoğu (Erbilgin Arşivi, 2010)

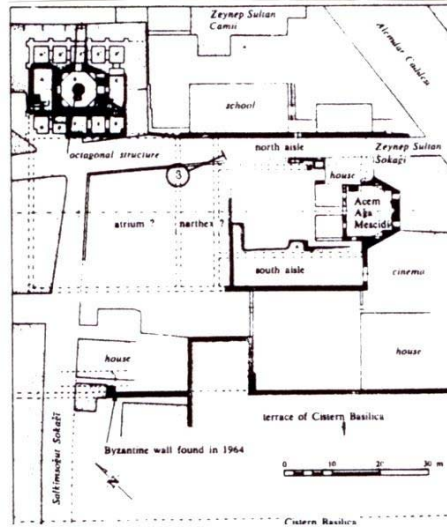
Resim 6. Chalkoprateia Kilisesi Kuzey Duvar, Zeynep Sultan Cami (Erbilgin Arşivi, 2010)

Resim 7. Chalkoprateia Kilisesi Kuzey Duvar (Erbilgin Arşivi, 2010)

Kilisenin günümüzde doğu, batı, kuzey ve güney duvarlarının bir bölümü ayakta. Örtü sistemi yıkılmıştır. Kilise, çevresindeki yapıların arasında kalmış olup, hiçbir cephe dışarıdan görülmemektedir.

Plan:

Plan 2. Chalkoprateia Kilisesi Planı (Mathews, 1976, s. 320)

Chalkoprateia, üç nefli bir bazilika. Kaynaklar, 536'da kilisede yapılan bir konsey toplantısında yapının bir atriumu olduğundan bahsetmektedir. Atriumun kuzey duvarı sınırları kuzeybatıdaki sekizgen yapıya bakılarak çizilebilir ancak diğer duvarlardan bir iz kalmamıştır (Mathews, 1977, s. 29). Mamboury, 1912'de narteksin kuzey duvarının bir bölümünü bulmuş, fakat günümüze ulaşmamıştır. Kuzeybatıdaki sekizgen yapı Kleiss tarafından vaftizhane olarak tanımlanmaktadır. Kilisenin kuzeydoğu köşesi ve kuzey duvarı orijinal yüksekliklerinin yarısına kadar ayakta (Mathews, 1976, s. 319).

Kilisenin, derinliği 36 m. ve genişliği 30 m.'dir (Janin, 1969, s.242)¹³. Kleiss'in planına göre; apsis dışta üç cepheli, içte yarı daireseldir. Üç büyük pencereyle dışa açılır. Doğuda yan neflere açılan girişler vardır. Apsis planı ve doğu giriş restorasyon sırasında değişmemiştir¹⁴. Kilisenin güneydoğu cephesi harap olmuştur. Bu nedenle; güneydeki kapının simetriği bir kapının varlığı kesin değildir.

Bir tarafları oyulmuş ve girişlere ait olduğu sanılan templon izleri bulunmuştur ancak

¹³ Kilise, başkentte bilinen en geniş bazilika (Mathews, 1977, s. 31).

¹⁴ I. Basileos döneminde (867-886), yapıya bir kubbe ekleterek kubbeli bazilikaya dönüştürmüştür (Janin 1969, s. 240).

yeri hakkında bilgi yoktur. Kaynaklarda, nefin ortasında bir soleanın varlığı bilinmektedir. Günümüze ulaşmayan altarı vardır. Apsisin önünde küçük haç planlı kripta vardır. Buraya, doğrudan girilen bir merdivenle ulaşılır. İçinde hangi röliğin korunduğu bilinmemektedir. Meryem'in kutsal röliği ve kilisenin değerli eşyalarının atlarda küçük bir kutuda saklandığı sanılmaktadır (Mathews, 1977, s. 32- 33).

Malzeme/Teknik: Duvarlar Iustinianos dönemi duvar işçiliğini ve tuğla malzemesini yansıtmaktadır. 5.5 cm.lik harç kullanılmıştır (Mathews, 1977, s.28).

Geç Antik ve Erken Bizans dini yapılarından örneklerle birlikte Bizans dini mimarisinin özellikleri incelendiğinde, liturjinin biçimlendirdiği ayinlerin Roma tiyatrosundan beslenerek teatral bir gelişim gösterdiği görülmektedir.

Erken Hıristiyanlık döneminde, halkın büyük çoğunluğu okuma yazma bilmemektedir. Bu dönemde İncil'in, İsa'nın yaşamı ve mucizelerinin aktarılmasında tiyatronun imkanları kullanılmaya başlanmıştır (Tuncay, 2014, s. 45).

3. KİLİSEDE YAPILAN AYINLER VE TİYATRO

Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, devlet tiyatro gösterilerini destekleyememiş ve mim oyuncularını dağılmıştır (Brockett, 2000, s.99). Hıristiyanlığın yaygınlaştığı bu dönemde, din dışı tiyatro sadece kaba güldürü şeklini almış, Pagan ritüelleri kilise tarafından kabul edilmemiştir. Bu dönemde kilise ritüellerine yakın yeni bir dram türü gelişmeye başlamıştır (Chambers, 1925, s.2). 4. yüzyıldan itibaren, ana dini ritüel, İsa'nın yaşamından sahnelerin kutlandığı törenler olmuştur. Bu şekilde, İsa'nın öğretisi, ayini yöneten din adamı tarafından bütün yıl boyunca yayılmıştır (Chambers, 1925, s.3).

Piskopos ve geçit töreni dışarıdan kilisenin kapalı kapılarına doğru yaklaşırken bir rahip içeride beklemektedir, bir görevli kilisenin kapılarına üç kez vurduktan sonra şükran ve sevinç ilahisi okunur: "*Tollite portas, principes, vestras et elevamini, portae aeternales, et introibit Rex gloriae (Ey prensler kapıları kaldırın ve ayağa kalkın, ebedi kapılar*

yükselecek ve şanlı kral gelecek)”. Daha sonra şu soru sorulur: “*Quis est iste rex gloriae? (Kim o şanlı kral?)*” Kapılar açılır ve geçit töreni hızla ilerler. Saklanan kişi meydana çıkar, geçit törenine katılır. Bu ayın, şeytanın ruhunun dramatik şekilde çıkarılma ve defedilmesi ritüelidir (Chambers, 1925, s.4).

Kilise takvimindeki olaylar, dini törenler kapsamında yılın belli günlerinde gerçekleştirilmiştir. İsa'nın Kudüs'e Girişi bayramında, “Mass” ayininden önceki geçit töreni uzatılmıştır. Kilise dışına çıkıp, rahibin önceden kutsadığı alanlardan geçilmiş, bu töreni durağan hale getirmiştir. Bazı kullanılan dini metinlerle birlikte, ilahiyi söyleyen kişi peygamber giysileri içindedir. Bu ayinde geçit töreni kilisenin kapısındaki çocuklar tarafından karşılanmaktadır. Ayın daha sonra Avrupa'da uygulanan dinsel törenlere dönüşmüştür (Chambers, 1925, s.5).

İsa'nın Kudüs'e Girişi'nin kutlandığı Pazar, Pazartesi, Salı ve kutsal haftanın Çarşambası, Kutsal Cuma günü okunan İncil bölümleri oratoryoya dönüşmüştür. İsa'yı seslendiren bas, İncil Yazarı Yuhanna'yı seslendiren tenor, Yahudi ve havarileri seslendiren sopranodur. İsa'nın Çilesi dönemine ait ritüellere dramatik bölümler eklenmiştir (Chambers, 1925, s.5).

Yukarıda açıklanan, sembollerle ifade ve taklitçilik içeren seremoni bölümleri, ilerleyen tarihlerde bu ayinlerin dramatik gelişme göstereceğinin habercisi olarak görülmektedir (Chambers, 1925, s.6).

Kiliselerde söylenen ilahiler diyalog şeklindedir. Bu ayinlerde, koro iki bölüme ayrılmakta, karşılıklı ilahiler söylemekte ya da “cantor (şarkıcı)” ile koro karşılıklı ilahiler söylemektedir. (Brockett, 2000, s.100). “Antiphon (karşılıklı okunan ilahilerde her bir bölüm)”, İtalya'ya Milanolu Aziz Ambrose (MS. 339-397) tarafından tanıtılmıştır. Antiphonlarla oluşan diyaloglar liturjik dramının başlamasına neden olmuştur (Chambers, 1925, s.6).

6. yüzyılın sonlarında Papa I. Gregorius (MS. 540-604) tarafından hazırlanan kilise ayininin koro bölümleri, karşılıklı ilahi okuma “Antiphonarium” şeklinde, Hıristiyanlığın kabul edildiği coğrafyada yaklaşık üç yüzyıl kullanılmıştır (Brockett, 2000, s.100- 101).

Kiliselerde karşılıklı söylenen ilahiler, kilise dramının kökenini oluşturmaktadır. “Mass” ayinlerinde ilk bölümde İncil’den parçalar okunarak dua edilmekte, bu dualar kilise takvimine göre değişiklik göstermektedir. Ekmek ve şarapla kutsanma ise ayinin ikinci bölümünü oluşturmaktadır (Şahinbaş, 1950, s.8).

“Mass” ayinleri dışında, günden güne konuları değişen “Saatler” ayinleri yapılmaktadır. Bu ayinler zorunlu olarak yapılan ibadetler değildir. Saatler genellikle manastır, katedral ve üniversite kiliselerindeki dinsel tarikatlarla ilgili bir ayindir (Brockett, 2000, s.100-101).

9. yüzyıl sonlarında Antiphonarium artık ihtiyacı karşılamamaktadır. Kilise ayinleri daha uzun, kiliseler daha büyük, rahiplerin, koronun giysileri ihtişamlıdır. İlahilerin de bu duruma uygun olması gerekmektedir. Bundan dolayı ilahilerin başına, ortasına ve sonuna ilaveler yapılmıştır. Bu ilaveler ilkin yalnız sesli harfler üzerine kurulmuş ezgilerden oluşmuş, bunlara “neuma” denmiştir. Bir süre sonra “neuma” lara söz eklenerek, ortaya çıkan sözlü ve müzikli eklere “trope” adı verilmiştir (Şahinbaş, 1950, s.8).

“Trope”, İncil’den alınan bölümlerden oluşan, İsa’nın çarmıha gerildikten sonra mezara konulması ve göğe yükselmesi, geriye İsa’nın giysisinden başka bir şey kalmadığını anlatan bir diyalogdur. Bu diyalog, Mezara Gelenler ve Göksel Yaratıklar arasındaki konuşmanın ilk tümcesiyle adlandırılmıştır: “Quem Quaeritis” (Tuncay, 2014, s.46).

Dinsel drama ek metinler içinde, Paskalya ayinlerinde kullanılmaktadır. En eskisi 925 yılına tarihlenmektedir. Meryemlerin İsa’nın kabrini ziyaretleri üzerine kurulmuş, kilisenin rahibi “Mass” ayinini kutlamak üzere altara yaklaşırken koronun bir bölümü makamla şu sözleri söylemektedir:

*Quem Quaeritis in sepulchro, O
christocolae? (Kabirde kimi
arıyorsunuz ey Hıristiyanlar?)*

Diğer bölüm şöyle cevap vermektedir:

*Iesum Nazarenum crucifixum, O caelicolae.
(Çarmıha gerilmiş olan Nasıralı İsa’yi, ey göksel mahluklar)*

Sözü tekrar alan birinci bölüm:

*Non est hic, surrexit sicut
praedixerat, Ite, nuntiate
quia surrexit de sepulchro.
(O burada değil, önce söylediği
gibi kıyam etti Gidin haber
verin ki O kabirden kıyam etti)
(Şahinbaş, 1950,s. 10- 11).*

Bu ek metinlerin tiyatro oyunlarına dönüşmesinin nedeni ya da müzikli kilise oyunlarının ilk nereden çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Fransa’da Fleury ve Limoges’teki manastırlarda doğdukları düşünülmektedir. İngiltere’de Winchester piskoposu Ethelwold tarafından 965- 975 arasında derlenen eski küçük piyesler sahneye koyma bilgisiyle, manastırlara düzen getirmek için ortaya çıkarılan “Regularis Concordia” da bulunmaktadır. Bu tiyatro oyunlarının keşifleri eğitmek üzere başlatılmış olduğu düşünülmektedir. İngiltere’de başlayan dinsel oyunlardaki bu hareket bütün Avrupa’yı etkisi altına almış, dinsel oyunlar 10. yüzyılda bütün Avrupa’da yaygınlaşmıştır (Brockett, 2000, s.101-102).

4. SONUÇ

4. yüzyıldan başlayarak sanat Hıristiyanlaşmıştır, 5. ve 6. yüzyıl sanatın din adına ritüel olarak yapıldığı bir dönemdir. Kilise dinin yayılması için, tiyatronun imkanlarından yararlanmıştır. İncelediğimiz dönem örneklerinden de anlaşılacağı gibi siyasi, ekonomik ve toplumsal olaylar sanat türlerini etkilemektedir. Sanat türleri de birbirleriyle etkileşim halindedir. Dini mimarinin gelişmesi ve ihtişamın artmasıyla birlikte kilise dramının temelini oluşturan ilahilere de sözlü müzikli eklemeler yapılarak dinsel dramların öncüsü olan gösterimlere dönüşmüştür.

“Mass” ayinlerinin yapıldığı yer, kiliselerde altar ve çevresindeki boşluktur, halk naosda bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar, liturjinin, ayinlerin gerçekleştiği dini mimarinin şekillenmesinde etkili olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Dini mimari örnekleriyle birlikte tiyatro, eşzamanlı olarak değişim göstermiş, başlangıçta ilahilerle gerçekleştirilen kilise ayinlerinin koro bölümleri 6. yüzyılda düzenlenmiştir. Paskalya Yortusu’nda ayinlerde okunmak üzere oluşturulan bir diyalog olan Quem Quaeritis Trope’si zaman içinde Kilise tiyatrosuna dönüşmüştür. Dini

edebiyat gezici rahipler tarafından, bir ülkeden diğerine taşınarak yayılmış ve gelişmiştir. 10. yüzyılda ise dinsel dram ortaya çıkmış, yüzyılın sonunda bütün Avrupa'ya yayılmıştır.

KAYNAKÇA

Brockett, O. G. (2000). *Tiyatro Tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Brubaker, L.(1997). *Mamories of Helena: Patterns in Imperial Female Matronage in The Fourth and Fifth Centuries*. L.James (Ed.) *Woman, Men and Eunuchs Gender in Byzantium* (s. 52-75). London and New York: Routledge.

Bustacchini, G. (t.y.). *Ravenna*. Ravenna: Salbaroli Publications.

Chambers, E. K. (1925). *The Mediaeval Stage Vol. I*, London: Oxford University Press.

Grant, R. M. (1977).*Early Christianity and Society*, s. Seven Studies, Collins, London: Collins.

Holum, K. G. (1982). *Theodosian Empresses*. Berkeley and Los Angeles California: University of California Press.

Janin, R. (1969). *La Geographie Ecclesiastique De L'empire Byzantin*.

Paris. Koch, G. (2007).*Erken Hristiyan Sanatı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Krautheimer, R. (1979). *Early Christian and Byzantine Architecture*, Kingsport: Penguin Boks.

Krautheimer, R. (1983). *Three Christian Capitals, Topography and Politics*. California: University of California Press.

Mango, C. (2006).*Bizans Mimarisi* (Çev. Mine Kadiroğlu). Rekmay Ltd. Şti.

Mango, C. (2008). *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu* (Çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Mathews, T, F. (1976). *The Byzantine Churches of İstanbul*. University Park and London: The Pennsylvania State University Press.

Mathews, T. F. (1977). *The Early Churches of Constatinople, s. Architecture and Liturgy*. University Park and London: The Pennsylvania State University Press.

Mathews, T. F. (1998). *The Art of Byzantium, s. Between Antiquity and The Renaissance*.

London: Weidenfeld and Nicolson.

Murray, P., Murray, L. (2014). *Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*. Oxford: Oxford University Press.

Müller-Wiener, W. (2007). *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Nutku, Ö. (2000). *Dünya Tiyatro Tarihi I*. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.

Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. F. Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sarris, P. (2002). The Eastern Roman Empire from Constantine to Heraclius (306-641). *The Oxford History of Byzantium* (edt. Mango, C.). Oxford University Press.

Smith, J. C. (1990). Form and Function of the Side Chambers of Fifth-and Sixth-Century Churches in Ravenna. *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol 49,181- 204.

Smith, J. C. (1990). The Side Chambers of San Giovanni Evangelista in Ravenna, s. Church Libraries of the Fifth Century, *Gesta*, Vol 29, 86- 97.

Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2003). *Sanat Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Şahinbaş, İ. (1950). *İngiliz Tiyatrosu Tarihi I: Tiyatronun Gelişmesi (Başlangıçtan Shakespeare'e kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayınları.

Taft, R.F. (1991). Liturgy. *The Oxford Dictionary of Byzantium* (c.II, s.1240-41). New York: Oxford University Press.

Taft, R.F., Bouras, L.(1991). Altar. *The Oxford Dictionary of Byzantium* (c.I, s.71). New York: Oxford University Press.

Tuncay, M. (2014). *Ortaçağ Tiyatrosu*. İstanbul: Mitos Boyut Yayıncılık.